

КОСМИЧКИ АСПЕКТИ У СРПСКОЈ РАТНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

ЗОРАН МИЛАДИНОВИЋ

Ниш

Резиме. Размотрени су космички аспекти у вези са космичким симболима у српској ратној литератури.

Додирне тачке између српске ратне књижевности и космичких симбола успостављене су већ стварањем јединствене српске средњовековне државе и зачецима књижевности са специфичним српским обележјима у дванаестом веку. У старој српској књижевности постоје јасни знакови окренутости духовности, религиозном погледу на свет и *божјој вољи*, што је неминовно довело и до честе примене космичких симбола у њој, почев од *небеса*, звезда и сунца, па до космоса као универзума. С друге стране, тешко је у старој српској књижевности трагати за чвршћим спонама књижевног стваралаштва и рата, мада има основа за тврдњу да су у њој створени ембрионални облици српске ратне књижевности. Традиционална схватања говоре нам да је тешко пронаћи елементе ратне књижевности у литератури која је под великим утицајем монаштва, духовности Истока, књижевне традиције Свете Горе и практичних потреба српске православне цркве, мада православна религија и животне ратне околности нису нужно супростављене категорије.¹ Зато је потребно на средњовековне књижевне текстове, баш као и на схватање рата у средњем веку, гледати другачијим очима, него ли што се то некада чинило.

Нова виђења старе српске књижевности не оспоравају њен религиозни поглед на свет и усвајање византијске поетике, али Димитрије Богдановић подвлачи да она од 13. века стиче и *свој сопствени идентитет, као нераздвојни пратилац, а у многоме чему и предводник историјског пута српског народа.*² Тачност ове тврдње огледа се у тесној повезаности политичке, црквене и књижевне историје немањихке Србије. Не може се оспорити ни чињеница да су ударање темеља српској државности и ширење

¹ Боривоје Гроздић, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд, 2001, стр. 76-105.

² Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 112.

српске државе пратили ратни походи и битке, а да већ у тринаестом веку имамо епоху великих књижевних имена - Светога Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана и стварање књижевних средишта у Хиландару, Студеници, Милешеви, Жичи и другим манастирима. У њиховим делима и хагиографијама, космички симболи су органски део величања хришћанских вредности, религиозне узвишености и духовности.

Ретки су писани извори који непосредно и експлицитно потврђују настајање књижевних остварења у време средњовековних ратова, а отежавајућу околност представља и непостојање поузданих биографских података о средњовековним писцима. За наше истраживање важан је књижевни рад краља, градитеља манастира, ратника и списатеља Стефана Првовенчаног, зато што је, за разлику од других српских писаца у средњем веку, у његовом делу могуће сагледати и елементе тада савремене историје. Позната је Стефанова способност да многе нападе сузбија дипломатским акцијама, али се освајајући Ниш, Врање и Призрен и ратујући са братом Вуканом ослања и на ратничку способност. Већина савремених истраживача указује да дело Стефана Првовенчаног *Живот и подвизи светог Симеона* историјско успешно транспонује у литерарно и да је са овим текстом у нашу средњовековну књижевност *ушла перцепција историје*.³ Непобитно је да *земаљска* дела заузимају централно место у Немањином житију, које се условно може поделити на духовни и ратнички део. Стефан Првовенчани у свом спису систематски описује ратне походе и борбе које су се дешавале у то доба, са карактеристичним описом боја код Пантина и приказима Немањиних и његових освајања. Србија је тешко пострадала и због унутрашњих борби. Може се рећи да су то рани облици *ратничке прозе* која ће се, нарочито, развити у српској књижевности 14. и 15. века. По мишљењу Љиљане Јухас - Георгијевске *описи ратовања - Немањиних и потом Стефанових могу се окупити у једну целину јер они и чине посебан структурни комплекс у делу*.⁴ Космичке представе у делу Стефана Првовенчаног појављују се, пре свега, у сликању небеских чудеса и описима *трансценденталне лепоте*.

Космичка симболика најизразитије је присутна у хагиографијама српског светогорског монаха Доментијана, кога књижевни истраживачи често називају *песником светлости*. Светлосни симболи попут *сунца, звезда, Данице, зрака или светилника* откривају најдубљи смисао и у Доментијаново дело уносе перспективу натприродног и божанског света. У средњовековној космологији сунце заузима највише место и потпуно природно оно код Доментијана означава Христа, звезда Даница, као најближа сунцу, користи за приказивање Стефана Немање и Светога Саве, док Савин животни пут Доментијан симболички представља као кружење сунца од истока ка западу.

³ Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, стр. рим. 14.

⁴ Љиљана Јухас-Георгијевска, *Предговор*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 12.

Занимљиво је да се изнад природне светлости коју дају небеска тела налази *бесконачна светлост*, којој су се упутили сви Доментијанови јунаци. У монументалној песничкој слици Доментијан захтева од својих следбеника да буду достојни небеске светлости, али *не оне светлости што по истоку исходи и на западу заходи, што с временом окончава и што с наиласком ноћи одељује, коју заједно са животињама видимо, Но молимо светлости коју видети можемо с једним анђелима, којој ни почетак не почиње, ни крај не ишчезава.*⁵ Поменути песнички изказ на прави начин слика Доментијанову озареност небеском светлошћу, коју су историчари уметности запазили и на фрескама тог времена. Нема сумње да, захваљујући Доментијану и другим писцима, читаво 13. столеће у нашој књижевности можемо назвати *веком светлости, при чему овај појам узимамо у космолошком а не у антрополошком значењу.*⁶

Космички симболи се у даљем развоју старе српске књижевности мање употребљавају, мада и даље имају своја уобичајена значења и симболику. Занимљиво је да велике битке у четрнаестом веку имају дијаметрално супротну и чудну заступљеност у књижевно-историјским списима тог доба. Тако се, на пример, битка на Велбужду (1330. године) у старим текстовима помиње више од било које друге битке у средњовековној српској историји, док значајнија књижевна или историјска сведочанства о две највеће и пресудне битке са Турцима (Маричка и Косовска битка) савременици или нису забележили или нису допрла до нас. Непосредно после косовског боја настали су кратки, сажети, језгровити и драматични књижевни списи, који су по свом основном расположењу трагични и где емотивни доживљаји битке претежу над рационалним и сазнајним.

Ратна тематика представља реткост у старој српској књижевности и скоро да се не може ни поредити са присуством мноштва религиозних садржаја или моралних поука, али у српском народном песништву ратни мотиви преовлађују и чине средишњи део *историјских* или *јуначких* епских народних песама. У песмама, по којима се српска усмена књижевност нашла у самим врховима светске поезије, опевани су судбоносни догађаји српске историје од 12. века до најновијих времена. Српска народна епика се и групише у веће целине по историјском садржају, мада циклуси песама нису повезани спољашњим оквиром по узору на класичне епове других народа. Њено јединство превасходно се огледа у јаком историјском памћењу, јединственој поетици, песничком изразу, уметничком поступку и моралном ставу према животу и историји. У овом раду нећемо шире говорити о примени космичких симбола у српској народној поезији, пошто је то опште место у свим изучавањима косовског циклуса, хајдучких песама или песама о Краљевићу Марку. Овом приликом подвући ћемо значај народне епике настале у доба Првог и Другог српског устанка, пошто у њој поред панораме

⁵ Доментијан, *Реч о светлости*, у: Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, СКЗ, Београд, 1971, стр. 9.

⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983. стр. 80.

устанка, са свим суровим и светлим појединостима, можемо сагледати и својеврсну предодређеност догађаја космолошким знацима. Предњачи, наравно, слепи песник Филип Вишњић, чије стихове карактеришу космичке размере описиваних бојева, пошто буни претходе *небеске прилике*, знаци и опомене одозго.

Појам ратне књижевности срећемо у српској књижевности по први пут у доба српско-турских и српско-бугарских ратова. Средином друге половине 19. века Светислав Вуловић и Милан Савић пишу о великој популарности нових *ратних* песама, приповетке Ђуре Јакшића носе предзнак *ратне*, док Пера Тодоровић, Лаза Лазаревић и Бранислав Нушић стварају дела, која несумњиво представљају веснике српске модерне ратне и антиратне прозе. *Отаџбина*, *Јавор* и други листови имају у том периоду специфичну *ратну боју*, условљену актуелним ратним оквиром и национално-ослободилачким тежњама српског народа, а у Новом Саду Јован Јовановић Змај покреће *ратне* новине са којима ратна књижевна периодика дефинитивно постаје литерарна категорија. Српска књижевност у годинама српско-турских ратова и српско-бугарског рата наставља свој предратни развој, али поприма и неке карактеристичне особености попут фабуларне везаности за ратна дешавања и ангажоване патриотске инспирације. Први модерни ратови у српској историји очигледно иницирају увођење нових појмова у српску књижевност попут ратних песама, приповетки, романа и новина, што упућује и на постојање својеврсне, свеобухватне, друштвено-социјалне и временски омеђене ратне књижевности.

У време српско-турских ратова и српско-бугарског рата српска књижевност има специфичну линију кретања, у оквиру које се све више запажају реалистично и критичније осећање света, прихватање основних идеја природно-математичког материјализма, окренутост темама из савременог живота и јачање социјалног и политичког приступа. Књижевни рад су наставили и велики песници српског романтизма, тако да те године карактерише додиривање, напоредо трајање и испреплетеност одлика романтизма и реалистичке књижевности. Литература постаје разноврснија, жанровски се обогаћује новим врстама, проза има предност над поезијом, док се центри српских духовних активности померају све јужније. Српско песништво извршава у српско-турским ратовима свој патриотски задатак и притом користи већ познате романтичарске реквизите, међу којима се налазе и космички симбили. Они се претежно употребљавају у циљу стварања контраста између светла и таме, слободе и ропства или јунаштва и кукавичлука. Проза тог доба је већим делом реалистичка и у њој се космичка симболика појављује у незнатној мери, најчешће у приповеткама са елементима фантастике.

У сложенем књижевно-историјском тренутку после српско-турских ратова почињу да пишу Војислав Илић и Лаза Лазаревић и обојица *уносе у српску књижевност више уметности, обојица на својим пољима усавршују догле занемарену форму, и обојица у приповеци и поезији означају велики и*

неоспорни напредак.⁷ На овом месту нећемо понављати добро познате одлике песничке револуције Војислава Илића, које су утицале на све песнике тога времена и отвориле ново европско доба српске лирике. Важно је подвући да он, колико год да је носио у себи патриотске обрасце из прошлости, покреће и српско родољубиво песништво ка новим симболима и неистраженим просторима. У неким песмама он наставља борбену и слободарску лирику Змаја и Јакшића на један тих, одмерен и достојанствен начин, али мотиве за своју поезију Војислав, ипак, радије тражи у природи, легендама древног Рима и Атине, словенској митологији и мисаоно-филозофском свету. Дубина космоса представљала је за Војислава Илића прави мајдан оригиналних израза, метафора и симболичних значења. За нас је посебно занимљива песма *У ноћи*, очигледно писана за време Илићевог службовања на Косову. Боравећи на *попришту гордом праотачких снова* Илић запажа да *само бледа звезда уздања и наде, свод небески краси и расипа зрак*.⁸ Нешто касније звезду назива *невестица тужна*, што недвосмислено указује да је звезда за њега персонификација вољене Србије.

После српско-турских ратова и одлука Берлинског конгреса Србија почиње са уређењем нових крајева или, како се тада говорило, *консолидацијом ратних тековина*. Кнез Милан прави заокрет према Аустрији, Скупштина 1882. године проглашава Србију за краљевину, а опозиција окривљује краља и владу за милитаризацију земље. Неповерење и незадовољство народа државном влашћу кулминира у Тимочкој буни, после које у Србији настаје двогодишње раздобље краљевског апсолутизма. У тим годинама краљ Милан и водећи политички кругови у Србији стрепе од стварања велике Бугарске, која би, по њиховом мишљењу, представљала смртну опасност по српску државу. Бугарско уједињење 1885. године створило је код краља Милана праву опсесију да ће нарушавање балканске равнотеже угрозити целовитост Србије, због чега почиње са траљавим војним припремама за рат. На рат са Бугарском краљ Милан се спрема и из унутрашње-политичких разлога, пошто жели да *једним, како је он замишљао, безопасним ратом, дође до лаке војне славе, и да онда, као срећни победилац коме се све допушта, утврди коначно, можда чак и укидањем Устава, свој лични режим*.

Поразни исход и краткотрајност (две недеље) су две најважније одреднице, које условљавају да српско-бугарски рат има мали одјек у српској књижевности на крају 19. века. Књижевна дела везана за тај неславни рат су ретка, тако да *Приповетке једног каплара* Бранислава Нушића представљају изузетак у тадашњој књижевној продукцији. Нушићеви ратни приповедни записи најчешће почињу описима природе или портретима ликова, завршавају се трагично, док се у средишњим деловима говори о неком догађају из прошлости јунака прича. Занимљиво је да

⁷ Јован Скерлић, *Студије*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 361.

⁸ Војислав Илић, *У ноћи*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 197.

Нушићево приповедање карактерише тежња ка стварању контраста, што је највидљивије у дијаметралној супротности између природних дескрипција, приказа ентеријера и портретисања јунака. Док у приказивању портрета и ентеријера Нушић има реалистички приступ, дотле при сликању дубоких, слојевитих и светлосних описа планина, пропланака, река, облака или сеоских црквица користи обрасце касног романтизма. Нушићева празнична и свечана природа са *сунчевим зраком који се ломе у сићушна снежна огледалца* и другим пејзажним елементима делује нестварно у ратном окружењу. Несклад делимично оправдава очигледна пишчева жеља да контрастима лепе природе и ружног рата подвуче тежину ратних несрећа и страдања људи. У остваривању поменутог стилског поступка помажу му небеска тела из космоса, која се скоро увек описују у истој равни са земаљским природним благодетима.

На прелазу из деветнаестог у двадесети век Србија улази у веома противречно раздобље и унутрашњег развоја и међународног положаја. Догађаји се одвијају вртоглавом брзином, почев од мајског преврата 1903. године и царинског рата Србије и Аустрије, па до анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова. Занимљиво је да те бурне историјске године прати политички, привредни, друштвени и културни напредак српске државе, заснован на достигнућима европске духовности и цивилизације. На сваком кораку оснивају се културне установе у којима раде истакнути и у свету признати стручњаци из разних области попут историчара Стојана Новаковића, географа Јована Цвијића, лингвисте Александра Белића, правника Слободана Јовановића, математичара Михаила Петровића, сликарке Надежде Петровић, композитора Стевана Мокрањца, глумца Илије Станојевића Чиче и многих других. Београдска Велика школа претворена је 1905. године у универзитет, а Српска краљевска академија постаје центар научног рада у словенском делу Балкана.

Развој књижевности иде паралелно са укупним друштвеним развитком, тако да српска књижевност све више поприма карактеристике европске књижевности тог доба и незауостављиво креће у правцу модерних књижевних стремљења. Још Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* тврди да су почетком века наступиле велике промене у српској књижевности и наводи да су тих година умрли многи српски књижевни радници, што је направило места младим писцима. *Никада у српској књижевности -каже Скерлић- није радило тако мало старих и тако много младих, никада је у толикој мери нису представљали тако млади писци као што је тај случај данас. Та промена у личностима имала је за последицу и промене у књижевним схватањима и у општем књижевном правцу.*⁹ Период од 1901. до 1914. године представља, заиста, једно посебно доба у српској књижевности, тако да већи број књижевних критичара, с пуним правом, тај период назива *златним добом*. По мишљењу Драгише Витошевића, поготово

⁹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953, стр. 423.

је у поезији тада *створено цело једно мало песничко богатство, с низом изузетних тренутака без којих би судбина наше песме била незамислива*.¹⁰

Основна обележја нове књижевности, коју књижевни историчари најчешће називају *модерна*, јесу прихватање европских вредности, естетизам као врхунски захтев у књижевном стварању и песимизам као преовлађујуће осећање. Наравно, паралелно са књижевним делима која имају такве карактеристике, јављају се и она са супротним одликама у виду величања народног духа, национализма и активистичког оптимизма. Пажљивом анализом може се закључити да књижевна кретања у значајној мери зависе и од историјских догађања, који често одлучујуће утичу, пре свега, на тематику и патриотску обојеност књижевних остварења. Наиме, родољубиве и оптимистичке теме много су чешће и преовлађујуће у тренуцима националне угрожености, као што је то уочи анексионе кризе, Балканских ратова и Првог светског рата.

У доба Балканских ратова расте песничко занимање за небеске појаве и теме, а небо и звезде нису више само књижевне фигуре већ и симболи тајни које маме својом недостижношћу. Наши песници почињу да се све присније односе према свемиру и да стварају поетичне представе о небеским телима као живим створењима. Значајна присутност космичких представа и симбола има своје узоре у народним песмама, али и у романтичарским поређењима драгих бића са звездама. Подстицај космичким темама и мислима, вероватно је пружио и један стваран астрономски догађај. Наиме, чувена Халејева комета је 1910. године прошла близу земље, што је у тадашњој српској књижевности изазвало многе написе и појачало интересовање за небеске појаве. У то време настала је позната песма Вељка Петровића *Репатица*, Шантић је написао песму *Метеор* где је нова сазнања из астрономије прилагодио својој драгој и родном граду, а песму са истим насловом пише и Даница Марковић. Поменута дела као да указују да су се баш тада створиле прве искре својеврсне космичке поезије.

Од почетка Балканских ратова Алекса Шантић ствара песме у његовом препознатљивом стилу, пуне барјака, оклопних јунака и царских одора, али у песмама *На обали Драча* и *На мртвој стражи* срећемо неког другог Шантића, мирнијег по тону, без реторичности, прожетог искреном тугом и загледаног у васионске просторе. Остаје у дубоком сећању лапидарна слика постојаног српског стражара који *на вису гора стари, са пушком чека и стражари... Огрнут мразом, мртав, ледан, Стоји... И ено ко ступ један. Сребрн и сјајан, с врха горе, Подупро плаво небо Зоре...*¹¹ Потпуно другачији је и Сима Пандуровић, у чијој песми *Војнички растанак* небо спаја ратиште и далеку Србију. Без обзира на све тешкоће, ратници јасно поручују да се

¹⁰ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 354.

¹¹ Алекса Шантић, "На мртвој стражи", *Балкански рат у слици и речи* (Београд), бр. 10, (24. март, 1913), стр. 149.

неће вратити *Полумесец док се не сруши у крви, ил док не паднемо последњи и први*.¹²

Читајући поезију Балканских ратова срећемо бројне варијације мотива сунца, које се јавља као симбол победе и слободе. Неки су песници попут Владислава Петковића Диса били сумњичави и певали *Веров'о сам, сунце неће доћи никад*.¹³ Други су још пре почетка борбених дејстава наслућивали будуће војне успехе стиховима *и тад на мах сунце небом злато просу и запали исток, задрхташе груди Пробуђене земље*.¹⁴ После ратних победа Прока Јовкић је сав у победоносној сунчаној симблици *Пред врелим сунцем Мрак и Беда пада, мре змија стара која отров плаза, храбри и мушки ми ступамо сада, И сунце с брда у долине слази, С кравим мачем то слобода гази*.¹⁵ У међувремену Милутин Бојић импресионистички слика лепоту сунца *Како опојно мирише липа, И тихе, ноћне сени мру, Већ црвен бакар зраке сипа, И тешко дише влат у сну, Дубоко, немо жеље мру*.¹⁶ Бојићеву заљубљеност у космос потврђују и стихови *Хор модрих звезда мрким небом плови, Љубичаст вео изнад мора блиста, Ноћ византијска, Сладострасна, иста, К'о она кад се роди Господ нови*.¹⁷

Много је конкретних примера који могу посведочити о песничкој окренутости космосу у ратним данима Првог и Другог Балканског рата. Поменућемо само оне који су уметнички и космолошки најзанимљивији. Млади Станислав Винавер у песми *Визије* (збирка из 1913) прави један од својих обесних излета у свемир, у једну другу васељену. При појави песника тамо ће се одједном зачути крици *Он је то!*, на шта ће млади поета *скромно* приметити *Познали су ме!*. На сличан и необуздан начин Винавер ће у спеву *Фаетон* опевати храброг сина бога сунца, који побуњенички дохвата узде сунчевих кола и јури у сазвежђа. У исто време Светислав Стефановић ствара песму *Одлазак са звезда*, док се Прока Јовкић, после свих обмана, братими са звездама. Његова следећа песничка књига требало је да се зове *Васиона*. Јосип Миличић описује ритам свемирске кретње у песми *У ноћи чудеса* на један оригиналан и астрономски начин *У великој ноћи прва су кренула кола око морнарске зв'езде; за њима у небо пола, к'о мост врх свемирских вода, преко небеског свода мл'јечна се стаза пружа; а на истоку мрачном у руху од хиљаду шара, пред оком милиона дижућ' се вечито игра пламена*

¹² Сима Пандуровић, "Војнички растанак", *Балкански рат у слици и речи* (Београд), број 10., (24. март, 1913), стр. 149.

¹³ Владислав Петковић Дис, "Звона на јутрење", у: Дис, *Нирвана*, И. П. Трагови, Београд, 2004, стр. 76.

¹⁴ Милутин Јовановић, "Рајање сунца", *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 28, св. 5 (1. март, 1912), стр. 337.

¹⁵ Прока Јовкић, "Сунце", *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 29, св. 8 (15. октобар, 1912), стр. 613.

¹⁶ Милутин Бојић, "Под летњим сунцем", *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 29, св. 3 (1. август, 1912), стр. 186.

¹⁷ М. Бојић, "Последњи император", *Српски књижевни гласник* (Београд) књ. 30, св. 5 (1. март, 1913), стр. 349.

*играчица крај звјезди Ориона; Напокон и силна господа планети са свих се дигосе страна на своје обичне шетње, мирно, господски, у ритму свемирске кретње.*¹⁸ Велибор Глигорић мисли да се ова космичка поезија тада стварала највише под утицајем поезије и филозофије Димитрија Митриновића,¹⁹ али је много тачније реши да је то био само један у низу подстицаја у општој међузвезданој клими тадашњег нашег (и не само нашег) песничтва.

Заједно са универзумом, свемиром, звездама и сунцем појављивала се и једна од најомиљенијих речи у поезији Балканских ратова - мистика. Изразе мистика и мистично срећемо код свих наших песника, кад год је објаснити тајне и сложеност света. Тако се у песмама из Балканских ратова разастире мистични вео (Сима Пандуровић, *На Кумановском разбојишту*) и мистични хоризонт (Сима Пандуровић, *Над пољима мирним прохујале битке*) или се појављују мистичне руже (Светислав Стефановић, *Уништење*). Тај нови вал песничког идеализма и метафизике, занчио је, између осталог, и отпор владајућем рационализму уочи Првог светског рата.

Догађаји су се одвијали вртоглавом брзином. Србија није саставила ни годину мира а већ је ушла у нови рат, највећи и најстрашнији до тада. Почетак Првог светског рата је означио раскид са било каквим привидом нормалног живота па самим тим и са динамичним књижевним животом у Београду, целој Србији и књижевним средиштима Срба ван Србије. Један за другим престали су да излазе симбол епохе модернизма *Српски књижевни гласник*, *Летопис матице српске*, *Босанска вила* и многи други листови и часописи. Србија ће убрзо остати без територије, без главног града и без војске, која је страшним путем преко Албаније отишла *тамо далеко*. Чинило се да у том ратном метежу нема ни говора о поновном покретању било какве књижевности. Ипак, она се сачувала и то претежно у књижевној периодици.

Један од ретких часописа који излази 1914. године је *Дело*. У Нишу излази дванаест бројева часописа, у којима су прегаоци из, тада јединог српског књижевног листа, покушали да покажу како рат није крај свега и да српска књижевност и култура морају да наставе свој пут. У поменутих свескама проналазимо доказе да је и српска космичка поезија наставила да живи. Песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године* је за нас занимљива, пре свега, због мотива о којима је Дис пуно писао и раније, а то су су гробови, мрак, звезде падалице, космос и смрт. Те појаве Дис види и у ратној Србији, али његова порука је да оне нису разлог за безнађе и предају већ да су то жртве које треба дати по путу што води престолу слободе. Колико год се трудио да стиховима друге ободри, Дисова визија личне будућности није блистава. Он је у страху пред будућим догађајима што, показало се, није било без основа. Оптимизам који нестаје Дис метафорично описује *Каква млада звезда, као птица прне; Подсети на светлост коју борба уби.*²⁰

¹⁸ Јосип Миличић, "У ноћи чудеса", *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 32, Св. 3 (1. фебруар, 1914), стр. 190-191.

¹⁹ Велибор Глигорић, *У вихору*, Београд, 1962, стр. 163.

²⁰ Дис, "Пролеће 1915 године", *Дело* (Ниш), књига 73, 3 (15. јул, 1915), стр. 113

У часопису *Дело* космичким представама и симболима највише се бави Светислав Стефановић. У бројним есејистичким написима Стефановић тврди да *дух сазнања који ограничава, он не само да приближује људе једне другима, он и сва бића земље и све светове васионе приближује духу људском.*²¹ На један особен и бунтовнички начин Светислав Стефановић доноси закључке који су нешто сасвим ново у тадашњој српској књижевности и у узбурканим и валовитим есејима износи веровање у *везу тога ново ослобођеног човека не само са човечанством, но са целим бескрајним светом васионе.*²² Тешко је пронаћи сличног аутора који је у потпуности зарођен у тајне васионских пространа и код кога се човек и космос сједињују у тајанству ноћи. Зато се његова есејистика с пуним правом може назвати космичком, а прави пример за ове тврдње су написи у есејима *Мисли* у којим се велича словенски бог сванућа. Метафизичка осећања нису страна ни другим писцима часописа *Дело*, а посебно су приметна у делима Проке Јовкића, Теодора Ђукића и Мирка Стефановића.

Већ у првом броју крфских *Српских новина* људи од пера су приметили да се наставља традиција појављивања космичких представа и симбола у српској ратној књижевности. У том погледу посебно се истичу стихови Милутина Бојића у недовршеном спеву *Вечна стража*, који је пун целата, чаробница, авети, али и звезда падалица, свемирских понора и других чудеса недостижних светова. Почетком јуна, 1916. године, у *Српским новинама* се појављује песма *Међу својима* коју је Дис написао у Ници, на Ђурђевдан. Песма почиње благим, топлим и сетним стиховима *У мом срцу поноћ. У њој каткад тиња, Мисо, да још живиш мој пределе млади. Моја лепа звезда, мајка и робинја, Боже, шта ли данас у Србији ради?*²³ Романтичарско поређење вољене жене са звездом и крик рањеног песника који не може да живи у туђини, без својих најближих, Дис решава космичким летом до Србије, где види болне и потресне слике попут ове *Улазиш у собу. Сузе већ те гуше. А два наша цвета из четири рата, У твоје су крилу образе ти суше: "Мама зашто плачеш? Је л писао тата?"*²⁴

Поетски прилози Тодора Манојловића обележили су, на неки начин, целокупно књижевно стваралаштво у *Српским новинама*, пошто су по форми, садржају и порукама у тој мери другачији од осталих, да се не могу приближити песмама било којег другог песника. Ратни вртлог је обухватио Тодора Манојловића, исто као и све друге, али он као да својим стиховима жели да пркоси рату тако што га у својим песмама неће ни споменути. Можда тек у одгонетању неких далеких и замагљених симбола пронађемо детаље ратне свакодневице, али је и то одгонетање условљено способностима читаоца да проникне у тајне Манојловићевих стихова који су

²¹ Светислав Стефановић, "Мисли", *Дело* (Ниш), књига 72, 6 (1. јун, 1915), стр. 251

²² Ibid

²³ Владислав Петковић Дис, "Међу својима", *Српске новине* (Крф), бр. 27 (9. јун, 1916), стр. 2

²⁴ Ibid

често вишезначни. Песме Тодора Манојловића са насловима *Дитирамб*, *Жалба поколења* и *Јулска песма* очаравају дескрипцијама сунца и звезде, док се у песми *Мит* срећемо са митолошким надахнућима, космичким висинама и чудесним звуком који ће бити стални мотиви у нашем послератном модернизму.

У крфском *Забавнику* се 1917. и 1918. године појављује више поетских прилога са јасним космичким симболичким значењима. За наша разматрања важна је Дучићева љубавна поезија и његова звездана симболика у стиховима *И ти си начело, већма него биће... Ноћ, да блисну звезде; замах победника, Да буде победа.. Лепота, откриће, Пре него мом духу поста реч и слика*²⁵. Звезде су ту, као што видимо, победа, лепота и откриће, али већ у *Песми умирања* оне добијају друго значење. *Зар вечита љубав није као душа*²⁶ и пореди је са сунчаним течним млазом у ноћима смрти. Умрле љубави песник представља дивном сликом *Јата звезда што су простор секла, мру у капљи росе на листићу плота*.²⁷ У Дучићевом песничком свету, мушкарци вољену жену обасјавају својим сунцем и онда воле своју представу о тој жени. *Песма сутона* је права ода ишчекивању драге која неће доћи *Некад чух твој корак или шум одела, А сад те ноћ носи у сваком свом шуму; Звезде у покрету; мирна светлост бела, У свим приказима на замрлом хуму*.²⁸ И у *Песми тишине* Дучић пева о светлости првих звезда и месечевом сјању. Готово да нема Дучићеве љубавне песме без тајанствености ноћи и величанствености звезда, а ишчезла драга је код њега увек повезана са сунцем, звездама, месецом и космосом у целини. *Сунчане песме*, објављене у последњем броју *Забавника*, плене својом свежином, симболичношћу и искреним доживљајем природе. Дучић са земље баца поглед на сунце, месец и звезде, описујући их на стотине различитих начина. Нема сумње да стихови у *Сунчаним песмама* представљају нешто најлепше написано на српском језику о сунцу, месецу и звездама. Песма *Сунце* је добра илустрација за висок уметнички домет, узбуђење чула и сукоб симбола у Дучићевим дескриптивним минијатурама *На житиу пламти јара врела, Јули ће све да затре; Дитирамб сунцу пева пчела, Све речи од саме ватре. Не чезне брдо дах да нађе, Нит шума за сен вапи; И река пре но сунце зађе, Жели да умре до капи. Спрема се класје све да падне, И лишиће пред ноге пању, Да земља данас жудно знадне, За лепу смрт у сјању*.²⁹

У *Забавнику* опет срећемо Светислава Стефановића који у песми *Последње сунце*, заправо, тугује за последњим српским сунцем које се спустило да свог краља целива, и паде, ту, за крајње српске косе, скотрљало

²⁵ Јован Дучић, "Песма љубави", *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7

²⁶ Јован Дучић, "Песма умирања", *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7

²⁷ Ibid

²⁸ Јован Дучић, "Песма сутона", *Забавник* (Крф), бр. 13 (15. мај, 1918), стр. 7

²⁹ Јован Дучић, "Сунце", *Забавник* (Крф), бр. 18 (15. октобар, 1918), стр. 3

се ко бачена круна³⁰. Стефановић је један од ретких песника који симбол сунца користи у песимистичким поетским сликама. На том таласу је и Стеван Бешевић који у песми *Еолови звуци* кроз космичке представе описује расположења ратника избеглих у туђину *Боже, што је ноћас звезда! Што је ноћас звезда, Боже! Ко огroman збор да држе; збор целoга вечнoг царства.. Млечни пут се издужио као облак од прашине, Кад Велика кола прођу, са Владарем и са свитом, кроз безбројне поданике ..*³¹ *Еолови звуци* говоре о изгнаничким данима, усамљености и далекој отаџбини. Звезде које се крећу према северу, подсећају песника на родни крај и Србију. Загледан у космос Бешевић види да *Три пута је прошла земља у Свемиру око сунца; три пута му показала једну страну сву крваву.*³² Космичка одређења Стевана Бешевића виде се и у песми *Тишина* где ствара слику метеора који *златом траг свој пише.*³³ Занимљива је и *Песма без наслова* Љубивоја Дамјановића у којој песник реторски размишља *Доћи ће тренут кад и мени треба, Мењати светом. Ко би знао куда, поћи ћу и ја пут Великог неба, Његових тајни и великог чуда.*³⁴ По Дамјановићу смрт човека представља његов повратак у *крило вечне васељене.*³⁵

Крфски *Забавник* је кључни доказ да стваралачка жица српског народа није пресахла у ратном вртлогу и да је природан ток српске књижевности, не само настављен већ и покренут ка новим стремљењима у литератури. Али писало се и у другим листовима и часописима, који улажу велике напоре како би се српска писана реч што чешће оглашавала. У њима се појављују стихови бораца и официра, који знају да узбуде свежином песничког израза и потресношћу поетских слика. Управо у тим делима се врло често налазе космичке представе и слике. Оне говоре да су ратници непрестано загледани у небо изнад Крфа, Солуна или Бизерте, што не чуди, јер то је исто небо као и оно над Србијом, коју они у срцу носе. У својим стиховима помињу метеорите, које виде ноћу како прелећу преко неба, звезду Даницу, месец и сунце. Нису ретка алегоријска поређења човека и звезде, која у својој основи имају народно веровање да сваки човек има своју звезду, која се јави кад се он роди, а угаси кад он умре. Од звезда зависи и срећа човекова, па се у причама ратне књижевне периодике више пута каже *Под срећном се звездом родио.* Занимљив је и поглед на сунце као божје око, што је, иначе, распрострањено у религијама индоевропских народа.

У космичкој поезији из Балканских ратова и Првог светског рата можемо потражити корене поезије, коју су стварали повратници из рата. Послератна

³⁰ Светислав Стефановић, "Последње сунце", *Забавник* (Крф), бр. 9 (15. децембар, 1917), стр. 3

³¹ Стеван Бешевић, "Еолови звуци", *Забавник* (Крф), бр. 15 (15. јун, 1918), стр. 4

³² Ibid

³³ Стеван Бешевић, "Тишина", *Забавник* (Крф), бр. 10 (1. јануар, 1918), стр. 7

³⁴ Љубивој Дамјановић, "Песма без наслова", *Забавник* (Крф), бр. 10 (1. јануар, 1918), стр. 7

³⁵ Ibid

авангардна књижевност рушила је традицију и устаљени поредак, подстицала експеримент и авантуру, а међу бројним покретима типа експесионизма, суматризма, зенутизма, дадаизма или надреализма, налази се и *космизам*. Нема сумње да космички симболи имају велику улогу у дOMETИМА послератне српске књижевности и да су вредни дубљег истраживања.

Други светски рат означио је преокрет у примени космичких симбола у српској ратној књижевности, пошто звезда постаје и симбол читаве народноослободилачке борбе и, уз црвену заставу, њена мотивско-тематска константа. Звезда петокрака има стварно значење на земљи и њена космичка симболичка страна је мање приметна. Нећемо се шире бавити употребом космичких симбола у Другом светском рату, али нећемо пропустити прилику да наведемо један занимљив и илустративан пример. Анонимни партизан је у батаљонском листу *Млади борац* (издавач Четврта санџачка бригада, 1943. година, бр. 4) објавио песму *Васионац* и започео је стиховима *Ја љубим твоје очи васионо*. У поменутој песми налазимо необичне, експресионистичке и космичке визије и узношења. Космичко пространство у тој песми је антитеза или поетски субјект у осмишљавању стиха и бескраја. Песма *Васионац* је, ипак, у том тренутку представљала нетипичан одјек из неког другог и другачијег песничког времена.

ИЗВОД ИЗ КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ:

КЊИГЕ:

- Богдановић, Д.: 1991, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Витошевић, Д.: 1975, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд.
- Гавриловић, З.: 1967, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд.
- Глигорић, В.: 1962, *У вихору*, Београд, стр. 163.
- Гроздић, Б.: 2001, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд.
- Деретић, Ј.: 1983, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд.
- Павловић, М.: 1990, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Петковић Дис, В.: 2004, *Нирвана*, И. П. Трагови, Београд.
- Првовенчани, Стефан: 1986, *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд.
- Скерлић, Ј.: 1971, *Студије*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд.
- Скерлић, Ј.: 1953, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд.

ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ:

- Балкански рат у слици и речи (Београд), 1912-1913.
- Забавник (Крф), 1917-1918.
- Српске новине (Крф), 1916-1918.
- Дело (Ниш), 1914-1915.

COSMICAL ASPECTS IN SERBIAN WAR LITERATURE

Cosmic aspects and links with cosmic symbols in Serbian war literature were considered.